

ПАРТІЙНА КАРТЕЛІЗАЦІЯ: НОВИЙ РІВЕНЬ ВЗАЄМОВІДНОСИН ПАРТІЙ, ДЕРЖАВИ ТА СУСПІЛЬСТВА

У статті розглядаються організаційний та системний рівні партійної картелізації, аналізуються фактори, які сприяють або перешкоджають картелізації, та причини того, чому партії картелізуються і якою мірою цей процес є вигідним для держави. Засвідчити новий рівень у взаємовідносинах держави, суспільства та партій дозволило проведення дослідження сутності поняття, рушіїв виникнення та особливостей функціонування картельної партії.

Ключові слова: картельна партія, картелізація, партійна організація, партійне фінансування.

Olena Rybiy. The article examines the organizational and party system level of party cartelization, the factors that facilitate or weaken cartelization, and the reasons why the party become a cartel and to what extent this process is beneficial to the state. The article provides investigation of essence, drivers of emergence and particularities of functioning of a cartel party, which allows to reveal the new level of relationship between state, society and political parties.

Keywords: cartel party, cartelization, party organization, party funding.

Для сучасних політичних науковців, зокрема тих, хто займається компаративним аналізом, одним з дослідницьких пріоритетів є прикладні та теоретичні дослідження динаміки партійної організації. Висока чутливість останньої до більш глобальних суспільно-політичних процесів зумовлює потребу постійного перегляду основних типів та теоретичних моделей організації партійного функціонування. Можна стверджувати, що така потреба не задовольняється у повному обсязі, оскільки відчувається брак сучасних досліджень, які б ретельно класифікували нові партійні форми [19, с. 137], адекватно описували тенденції у партійній організації, а також ранжували і категоризували ті фактори, які спрямовують партійний розвиток у певне русло.

З середини XVI століття партії трактувалися як групи, спільноти людей, що об'єднані однією доктриною чи ідеєю (Б. Констан), погодженими принципами досягнення мети (Е. Берк) або спільними поглядами і світобаченням (А. Токвіль) [2, с. 310]. Однак вже у XX ст. у визначенні поняття партії наголос теоретиків політичних партій та партійних систем змістився з ідеологічного принципу, що апелював здебільшого до підтримки широкими верствами населення, на проблему захоплення влади та перемоги у виборах.

Е. Даунс у своїй роботі «Економічна теорія політичної дії в демократії» (1957) у межах моделі раціональної політики визначив політичну партію як команду (за уточненням автора, «команда» – це коаліція, чії члени мають ідентичні цілі) людей, що претендує на посади в державному апараті заради досягнення вигод, престижу та влади [9, с. 137]. Е. Даунс переконаний: партії прагнуть зайняти державні посади не для того, щоб здійснювати політику ідеологічного спрямування та реалізувати інтереси певної соціальної групи, а навпаки, формулюють свої політичні програми та слугують інтересам групи задля отримання посад [9, с. 137]. Д. Сарторі визначає політичну партію як «будь-яку політичну групу, що бере участь у виборах» [16, с. 63], водночас можна стверджувати, що для М. Дюверже нею є *організація*, що спирається на підтримку широких мас населення [1]. У свою чергу, для Р. Катца і П. Майєра політичні партії є групами лідерів, які змагаються за можливість зайняти державні посади та взяти на себе відповідальність за результати діяльності уряду на наступних виборах [12, с. 21]. Можна підсумувати, що з середини XX ст. політичні партії виступають одночасно як суспільні агенти та структури (іншими словами, прагматично орієнтовані організації) – відповідно як інститути демократичного представництва та суб'єкти, що маніпулюють прихильниками для забезпечення електоральної перемоги [5].

Отже, якщо політичні партії традиційно розглядалися як суспільні суб'єкти, добровільні об'єднання, що формулюють, артикулюють та репрезентують громадянські інтереси [6, с. 2], то зважаючи на тенденції у партійному функціонуванні останніх десятиліть, традиційний спосіб позначення сутності політичних партій можна поставити під сумнів. Партії дедалі частіше постають як утворення, що керуються прорахованим раціональним інтересом партійних еліт та

ґрунтуються радше навколо розподілу певних ресурсів та вигод, аніж на ідеологічній основі та уподобаннях [6, с. 2]. Окрім того, у багатьох державах спостерігається дедалі менше ознак автономного функціонування, відокремлення партій як суспільних агентів від, власне, держави [12]. Зазначені тенденції були серед тих підстав, які у 80-х–90-х рр. дозволили дослідникам партійних систем проголосити настання періоду «партійного занепаду» [11, с. 2]. Дійсно, у сучасних державах ми можемо відзначити виникнення так званого «парадоксу партій», коли вони, з одного боку, і далі є ключовими демократичними інститутами, а з іншого – припиняють виконувати низку функцій, необхідних для «здорового» функціонування демократії [4, с. 174].

Однак слід зазначити, що дискусія щодо занепаду партій спричинена здебільшого відсутністю адекватних дійсності теоретичних моделей партійної організації. Оскільки складна динаміка сучасних суспільно-політичних процесів зумовлює ситуацію, коли «ідеальні» типи партій, що сформульовані на основі вивчення партійних систем усталених демократій, можуть не існувати у «чистому» вигляді у державах з іншими політичними традиціями та культурою, а також здатні набувати нових характеристик та докорінно трансформуватися від впливом нових вимог інституціонального і соціального середовища.

Достатньо поширеним є переконання того, що виникнення різних типів партійної організації є *еволюційним процесом* зміни способів взаємодії держави, громадянського суспільства та політичних партій, які детермінують панування певних партійних типів у різні проміжки часу – від кадрових та масових партій, партій виборців (всеохоплюючих) у відносно недалекому минулому, до картельних партій, притаманних сьогоденню [12, с. 9]. Іншу позицію займає С. Волінець, який переконаний, що партії існують одночасно у різних формах, але ми маємо недостатньо ефективних способів їхньої класифікації [19, с. 137]. Тому більш продуктивним видається розвиток класифікаційної схеми партій, яка б передбачала одночасне співіснування різних партійних типів, без акцентування одного з них як домінуючого на певних етапах історичного розвитку [15, с. 507].

Традиційною основою для типологізації політичних партій можна вважати відмінності у організаційній структурі, особливостях партійного членства та зв'язках між партією

та громадянами [10, с. 62–90], у ідеологічних чи прагматичних цілях їхньої діяльності. Водночас можна стверджувати, що дедалі більшої ваги у справі розрізнення партій набуває фактор партійного фінансування, єдиний, що залишається відносно динамічним та, таким чином, спроможним спричинити виникнення нових партійних типів [7, с. 164]. Якщо М. Дюверже під фінансовою підтримкою партій розумів налагоджену систему регулярних невеликих індивідуальних пожертв або поодиноких значних внесків від забезпечених громадян [10, с. 63–64], то вже у О. Кірчгеймера партії перебувають у пошуку фінансової підтримки з боку спеціальних об'єднань груп інтересів [13, с. 192–195]. У свою чергу, Р. Катц і П. Майер вказують на те, що на сучасному етапі політичні партії шукають підтримки радше у держави, аніж у груп інтересів та окремих прихильників [12, с. 15]. На користь зазначеного аргументу свідчить, зокрема, те, що технології виборів перестали орієнтуватися на масове залучення нових партійних прихильників, а змістилися у сферу медіа маркетингу, який покликаний посилювати позиції партії через схвалення на сторінках друкованих видань, ефективне використання ефірного часу тощо [5]. Окрім того, дедалі вагомішу роль у залученні прихильників відіграє постать партійного лідера, аніж факт, власне, «масовості» певної партії.

Однією з найостанніших вагомих спроб, що була покликана відобразити ті сучасні процеси, які відбуваються на рівні взаємодії громадянського суспільства, політичних партій та держави, було виокремлення Р. Катцом і П. Майером нового типу партійної організації – картельної партії. Виникнення картельних партій зазначені дослідники пов'язують з явищем симбіозу партій та держави, яке відображається у перетворенні партій Західної Європи на своєрідних «агентів держави», які використовують державне фінансування задля свого спільного виживання [12]. У свою чергу, держава перетворюється на інституціоналізовану структуру, яка підтримує «інсайдерів» та перешкоджає потраплянню у систему влади нових, альтернативних партій [12, с. 16]. Занепад партій виборців (catch-all parties) та виникнення нового партійного типу Р. Катц і П. Майер пов'язують, зокрема, з тим, що на системному рівні політика «хапай усіх» (catch-all politics) досягла межі своїх фінансових можливостей [5]. Водночас, є сенс стверджувати, що на макрорівні

орієнтація на масове членство фактично перестала себе виправдовувати, особливо зважаючи на зростання витрат на партійне функціонування, зниження політичної активності населення, непередбачувану мінливість суспільно-політичних умов тощо [5].

Отже, наприкінці ХХ ст. у науковому вжитку з'являється поняття картельної партії, основною характеристикою якої стає взаємопроникнення з державою. Характерно, що, за переконанням Р. Катца і П. Майера, навіть у випадку, коли процес картелізації відбувається на рівні партійної системи внаслідок змови між формальними конкурентами, погодження позицій та кооперації всіх учасників, все одно є сенс стверджувати про можливість існування картельної партії *в однині* [12, с. 17]. Дослідники стверджують, виникнення картельного типу партій зумовлене фундаментальними змінами у соціально-політичному середовищі (зниження членської активності, збільшення фінансових витрат на виборчі кампанії тощо), які тягнуть за собою вимушені трансформації внутрішньої партійної організації, що, в свою чергу, призводить до перетворень на макрорівні – рівні політичної системи. Протилежної позиції дотримуються численні науковці, які займаються кроснаціональними дослідженнями. Вони стверджують, що партії здебільшого схильні застосовувати картельну модель у своїх зовнішніх зв'язках шляхом пошуку доступу до державних ресурсів та послаблення залежності від таких соціальних гравців, як ГРУ-пи інтересів, аніж змінювати свою внутрішньо-організаційну структуру [6, с. 2].

Зазначене підтверджує факт того, що дослідження явища партійної картелізації мають проходити на двох рівнях: *системному* (вивчення особливостей картелізації партійних систем) та *організаційному* (аналізу картельного типу партійної організації) [17, с. 3]. А. Сік відзначає, що такі дослідження мають включати як виявлення факту існування картелі на рівні партійної системи, так і вивчення державних інституціональних заходів та «картелістичних» інститутів («cartelistic institutions») – системи фінансування партій, спеціальних норм партійного законодавства, умов проведення виборчих кампаній тощо, – які змушують партії перетворюватися на «індивідуальні картелі» (individual cartel parties) [17, с. 3].

Слід зазначити, що теоретичне обґрунтування картельного типу партійної організації виявилось достатньо вразливим для критики. Так, запропонований Р. Катцом і П. Майером аналіз взаємовідносин між громадянським суспільством та державою критикується за надмірну статичність, яка перешкоджає об'єктивному відображенню дедалі зростаючого ступеня втручання держави у суспільні справи [15, с. 507]. У свою чергу, Г. Кітчельт переконаний, що міжпартійна кооперація проходить здебільшого за правилами «дилеми в'язнів» (сформованої у межах теорії ігор моделі взаємодії «гравців», у якій зрада домінує над співпрацею), що унеможлиблює виникнення партійної картелі на системному рівні [14, с. 149].

Додаткового обґрунтування і доведення потребують концептуальні засади поняття картельної партії, емпірична валідність та поширеність на практиці цього типу партійної організації [15, с. 507]. Критики нового типу організаційної структури зазначають: якщо навіть факт існування картельних партій на практиці і можна встановити у певних випадках, то процес їхнього розвитку не на початковій стадії, як стверджують Р. Катц і П. Майер [12, с. 17], а навпаки – на прикінцевій [14, с. 149].

З одного боку, тенденції до картелізації були виявлені численими дослідниками у багатьох партійних системах як європейських держав, так і інших країн світу [6, с. 2]. Як приклади відносно успішних політичних картелей науковці наводять різнопартійну робочу групу з питань пенсійної реформи у Швеції, двопартійну Комісію з питань реформування системи соціального забезпечення в США з 1981 по 1983 рр., консенсус між партіями щодо пенсійної реформи у Німеччині, багатосекторну політичну картель (multisector policy cartel) у технократичному уряді Італії (ймовірно, мається на увазі конкуруючі картелі «правого» та «лівого» спрямування – *прим. авт.*) та ін. [18, с. 233]. На думку М. Блайза, спроби посилити свої позиції шляхом утворення політичної картелі приблизно останні 20 років демонструє Лейбористська партія Великобританії [5]. У свою чергу, Р. Катц і П. Майер зазначають, що процес картелізації політичних систем найбільш помітний у Австрії, Данії, Німеччині, Фінляндії, Норвегії та Швеції – країнах, де традиції ефективної міжпартійної кооперації поєднуються з високим рівнем підтримки партій на державному рівні [12, с. 17].

Водночас, ми можемо спостерігати, як партії в молодих демократіях жорстко контролюються владними центрами, а їхня організація є чимось проміжним між позапарламентською партійною організацією та організацією тих партійних осередків, які провадять діяльність у державних установах [3, с. 395]. Зазначені явища, які сприяють процесам політичної картелізації, вказують передусім на зусилля, спрямовані на підвищення партійної згуртованості на тлі дестабілізуючого впливу низького рівня партійної інституціоналізації та лояльності суспільства.

Іншої позиції дотримується Дж. Хопкін, який переконаний, що у наші дні стратегія партійної картелізації, період домінування якої припав на 70-ті–80-ті рр. ХХ ст., стає все менш ефективною [11, с. 3]. На підтвердження цієї думки можна навести приклад Швеції. На сучасному етапі у цій державі відбуваються саме ті процеси – скорочення очікувань виборців, екстерналізація політичних зобов'язань, зниження суспільної підтримки партій, – які, за логікою, мають призводити до партійної картелізації, однак в політичній дійсності цього не відбувається [5]. Окрім того, досвід парламентських виборів 1998 р. у Швеції продемонстрував, що дві провідні партії, які «картелізували» свої політичні зусилля, втратили значну частку своїх прихильників, порівняно з виборами 1994 р. [5]. Останнє дозволяє твердити, зокрема, про те, що картелізація як стратегія виживання у низці випадків вичерпала свої можливості.

Утім, перед тим, як позначати картельну партію неіснуючим чи «ідеальним» типом та розглядати останній у негативному сенсі, варто звернути увагу на специфіку кожного зі способів класифікації партій. Так, «ідеальні типи» можна віднести до «пояснюючих» типологій (*explanatory typologies*), які містять гіпотетичні припущення, покликані робити певні узагальнення та суттєво відрізняються від «описових» типологій (*descriptive typologies*), що лише констатують існування певних типів чи випадків [7, с. 153]. «Ідеальні» типи, які, за переконанням Д. Коліера, доцільніше називати «аналітичними категоріями», є корисними для подальшого сортування відповідно до певного набору абстрактних критеріїв низки завжди відмінних між собою емпіричних випадків [7, с. 161–162]. У цьому контексті можна вважати, що артикулювання такого типу партійної організації, як картельна партія, покликане відобразити масштабні

зміни у відносинах держави і суспільства загалом та напрям і перспективи розвитку партійної організації зокрема.

Варто зазначити, що завданнями, які повною мірою не були вирішені у Р. Катца і П. Майера, залишаються виявлення причин лояльності та підтримки державою партій, що втрачають суспільну підтримку, факторів, які зумовлюють картелізацію партій та перешкод на шляху процесу партійної картелізації.

Зважаючи на те, що наявність та діяльність політичних партій різного спрямування залишається невід'ємним елементом демократичного процесу, є сенс стверджувати, що державі вигідно підтримувати та дотувати політичні партії через низку причин. По-перше, не порушується умова ротації політичних сил, а також применшується значення небажаних доказів ерозії репрезентативної функції інституту політичної партії. По-друге, держави з великою кількістю «неконтрольованих» партій з меншим успіхом здатні внаслідок «політичних торгів» проводити потрібні політичні реформи та рішення, аніж за наявності кількох лояльних до уряду партій, які готові йти на співпрацю та потребують додаткової фінансової підтримки.

Сучасні політичні науковці зазначають про зусилля урядів різних держав налагодити використання спеціальних інституціональних заходів (*ad hoc institutional arrangements*) – так званих «політичних картелів», що покликані зменшувати рівень конфліктності політичного процесу загалом та у різних владних центрах зокрема. Саме таким способом ті політичні органи держави, які є відносно слабкими та не користуються підтримкою населення, уникають відкритих конфліктів та відповідальності за непопулярні рішення шляхом угод між основними соціальними партнерами – політичними партіями, профспілками, роботодавцями, трудовими колективами тощо [18, с. 221–222]. У свою чергу, зазначені соціальні партнери мають принаймні мовчазне визнання уряду та статус «механізмів вирішення політичних конфліктів» [18, с. 222].

Важливою здатністю картельних партій є можливість створення інституціональних обмежень [5] – правил, яких мусять дотримуватися інші «партії-гравці». Тому варто відзначити, що здатність створювати перешкоди доступу до системи прийняття рішень для дрібних та опозиційних партій особливо важлива для урядів, які стикаються з пробле-

мою піднесення неопопулістських та радикальних націоналістичних партій та рухів.

Інша форма політичної картелі може існувати у політичних системах з «безпартійним», технократичним урядом. У такому разі, конкуруючим партіям вигідно підтримувати уряд, оскільки він здатен реалізувати жорсткі, але необхідні рішення, з якими жодна з лояльних партій не хоче себе асоціювати [18, с. 222]. Водночас, держава суттєво підвищує власну здатність відшкодовувати збитки та досягати бажаних результатів через «неофіційні» канали [18, с. 222].

У свою чергу, на питання, чому сучасні політичні партії надають перевагу картелізації, аніж конкуренції, є декілька відповідей. По-перше, в умовах глобалізації та суттєвих обмежень на здійснення політики «хапай усіх» виборчі технології та рівень фінансових затрат на їх реалізацію змінилися, а партійне членство перестало відігравати основну роль для перемоги у виборах [5]. По-друге, простір для політичного протистояння значно зменшився: можливість обіцяти та забезпечувати все більше суспільних благ задля приваблення виборців стає дедалі менш здійсненною [5]. По-третє, партійні картелі слугують спеціальними механізмами для концентрації влади, зниження політичної відповідальності партій перед суспільством за непопулярні рішення [18, с. 233].

Як наслідок, є сенс стверджувати, що партії змушені дотримуватися певної стратегії виживання, яка передбачає зменшення політичних зобов'язань перед виборцями шляхом картелізації: якщо всі партії поведуться відносно однаково, то це надає їм змогу забезпечити прибутковість (обіймати політичні посади) та безпеку (мінімальні збитки від поразки на виборах) за умови прикладання менших зусиль (нижчі політичні зобов'язання) [5].

До картелізації партій можуть призвести різноманітні причини, у тому числі уразливість та слабкість партії або ж можливість спільними зусиллями реалізувати власні інтереси, які у подальшому стимулюватимуть партійний розвиток [8, с. 16]. Сприяти картелізації політичних партій може низка умов: по-перше, існування певних встановлених рамок між партійною і міжблоковою взаємодією та кооперацією з приводу різноманітних питань; по-друге, ситуація, коли відсутність кооперації може призвести до значних та непередбачуваних політичних збитків; по-третє, коли опози-

ційна партія впевнена у своїй перемозі на наступних виборах та не бажає спільно з урядом вирішувати суспільно важливі питання; по-четверте, наявність дієвих санкцій за ухиляння від участі у картелі [18, с. 234].

Окрім того, формування партійної картелі на системному рівні полегшують такі три фактори: сприятливі особливості інституціональних параметрів та виборчої системи зокрема; традиційна схильність до політичної кооперації та пошуку консенсусу з приводу основних політичних питань; а також політична професіоналізація, яка передбачає, що політики з різною партійною належністю не тільки співпрацюють разом у різних напрямках, але і поділяють однакові інтереси щодо переобрання, кар'єрних амбіцій, отримання стабільного прибутку тощо [8, с. 17–18].

Що стосується перешкод на шляху до картелізації, то у цьому контексті слід відзначити: дуже важко започаткувати та підтримувати стабільне функціонування картелів, які навіть у економіці є рідкісним явищем; окрім того, перебування у політичній картелі є достатньо не вигідним у довгостроковій перспективі [5]. На додаток, повноцінні картельні партії є достатньо вразливими на організаційному рівні, зокрема через те, що вони нездатні повною мірою узгодити свої прагнення одночасно до розширення кордонів членства та до проведення закритої процедури відбору нових «кандидатів» [6, с. 1].

Варто відмітити, що використання доступу до державних ресурсів для організаційної консолідації та електоральної мобілізації також є доволі витратною стратегією [11, с. 23]. Партії, яким бракує сильних соціальних «коренів» та стабільного електорату, завжди перебувають під загрозою раптової та потенційно катастрофічної втрати суспільної підтримки, навіть за умови, що вони мають значні ресурси для протидії своїй слабкості як представників громадянського суспільства [11, с. 23].

Зазначимо, що політичні картелі стикаються з такими загрозами для свого існування: відступництвом членів, які перебувають у пошуку короткотермінових переваг за рахунок своїх колег, а також доступністю альтернатив – опозиційних до картелі партій, які користуються підтримкою у населення та перешкоджають узгодженим діям картелі [5]. Остання загроза є вагомим викликом для картелів, зокрема,

через те, що вони достатньо ефективні у обмеженні конкуренції у своїх лавах, у той час як придушення у цілому опозиції виходить за межі їхніх можливостей [12, с. 23].

Можна підсумувати, що картельний тип партійної організації мають ті політичні партії, основною сутнісною характеристикою функціонування яких є жорстка залежність від державних дотацій. У більшості ж випадків партійна картелізація має ситуативний характер та розглядається як спосіб співпраці партій для підвищення власної конкурентоспроможності, а також як стратегія виживання не шляхом традиційного конкурування, а за допомогою нових способів міжпартійної взаємодії. У такому разі є підстави позначати картелізацію як одне з *явищ* у процесі адаптації партій до вимог часу, зміни формату відносин між партіями, державою та суспільством. Окрім того, є сенс стверджувати, що партії можуть утворювати картелі з державою на двосторонній основі, утворюючи картельний тип партійної організації, а також на багатосторонній основі у результаті кооперації між собою та державою, утворюючи, в свою чергу, партійну картель на системному рівні, переважно без значних змін у окремих партійних організаціях. Що стосується невіршених частин проблеми партійної картелізації, то у подальшому є потреба емпіричної перевірки основних гіпотез моделі картельної партії, наслідків картелізації як на функціонування політичної системи, так і на загальний рівень довіри громадян до політичних органів.

1. Джанда К. Сравнение политических партий : исследования и теория [Електронний ресурс] / Кеннет Джанда. – 1993. – 57 с. – Режим доступу : <http://pavroz.ru/dov/jandaparties.pdf>.

2. Чередов И. Эволюция определений и типологий политических партий / И. Г. Чередов // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. – 2009. – № 111. – С. 309–316.

3. Biezen I. On the Internal Balance of Party Power : Party Organization in New Democracies / Ingrid Van Biezen // Party Politics. – 2000. – Vol. 6, №4. – P. 395–417.

4. Biezen I. The Place of Parties in Contemporary Democracies / Ingrid Van Biezen // West European Politics. – 2003. – Vol. 26, №3. – P. 171–184.

5. Blyth M. Globalization and the Limits of Democratic Choice : Social Democracy and the Rise of Political Cartelization [Електронний ресурс]

/ Mark Blyth // International Politics and Society. – 2003. – № 3. – Режим доступу : http://www.fes.de/ipg/IPG3_2003/ARTBLYTH.HTM

6. Bolleyer N. Inside the Cartel Party : Party Organization in Government and Opposition [Електронний ресурс] / Nicole Bolleyer. – 2007. – 30 р. – Режим доступу : <http://socialsciences.exeter.ac.uk/politics/research/readingroom/Bolleyer%20Cartel%20Party%20&%20Fiana%20Fail%20Political%20Studies%202008.pdf>

7. Collier D. Typologies : forming concepts and creating categorical variables / David Collier, Jody Laporte, Jason Seawright // The Oxford Handbook of Political Methodology / [ed. by J. M. Box-Steffensmeier, H. E. Brady, D. Collier] ; general ed. by R. E. Goodin. – Oxford : Oxford University Press, 2008. – P. 152–173.

8. Detterbeck K. Cartel parties in Western Europe? [Електронний ресурс] / Klaus Detterbeck // Causes and Consequences of Organizational Innovation in European political parties : ECPR Joint Sessions (Grenoble, 6–11 Apr. 2001). – 20 р. – Режим доступу : <http://www.essex.ac.uk/ecpr/events/jointsessions/paperarchive/grenoble/ws22/detterbeck.pdf>.

9. Downs A. An Economic Theory of Political Action in a Democracy / Anthony Downs // The Journal of Political Economy. – Apr. 1957. – Vol. 65, № 2. – P. 135–150.

10. Duverger M. Political Parties : Their Organization and Activity in the Modern State / Maurice Duverger. – London : Methuen and Co, 1954. – 439 p.

11. Hopkin J. The Emergence and Convergence of the Cartel Party : Parties, State and Economy in Southern Europe : paper for presentation (London School of Economics, 30 Jan. 2003) [Електронний ресурс] / Jonathan Hopkin. – 39 р. – Режим доступу : <http://personal.lse.ac.uk/HOPKIN/hopkin%20lse%20paper%202.pdf>.

12. Katz R. Changing Models of Party Organization and Party Democracy : The Emergence of the Cartel Party / Richard S. Katz, Peter Mair // Party Politics. – 1995. – Vol. 1, № 1. – P. 5–28.

13. Kirchheimer O. The transformation of West European party systems / O. Kirchheimer // Political Parties and Political Development / [ed. by J. LaPalombara, M. Weiner]. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1966. – P. 177–200.

14. Kitschelt H. Citizens, politicians, and party cartelization : Political representation and state failure in post-industrial democracies / Herbert Kitschelt // European Journal of Political Research. – 2000. – № 37. – P. 149–179.

15. Koole R. Cadre, Catch-all or Cartel? A Comment on the Notion of the Cartel Party / R. Koole // Party Politics. – Oct. 1996. – № 2. – P. 507–523.

16. Sartori G. Parties and Party Systems : A Framework for Analysis / G. Sartori. – Colchester : ECPR Press, 2005. – 344 p.

17. Sikk A. A Cartel Party System in a Post-Communist Country? The Case of Estonia : paper prepared for the ECPR General Conference (Marburg, 18-21 Sept. 2003) [Електронний ресурс] / Allan Sikk. – 2003. – 25 p. – Режим доступу : <http://www.essex.ac.uk/ecpr/events/generalconference/marburg/papers/16/3/Sikk.pdf>.

18. Weaver R. K. Government Institutions, Policy Cartels, and Policy Change // Rethinking Political Institutions : the Art of the State / [edit. by I. Shapiro, S. Skowronek, D. Galvin]. – New York, London : New York University Press, 2006. – P. 216-237.

19. Wolinetz S. Beyond the Catch-All Party : Approaches to the Study of Parties and Party Organization in Contemporary Democracies // Steven B. Wolinetz // Political Parties: Old Concepts and New Challenges / [ed. by Juan Linz, Jose Ramon Montero, Richard Gunther]. – Oxford : Oxford University Press, 2002. – P. 136-165.